

МАРИЯНА ЦИБРАНСКА-КОСТОВА*

За някои сложни думи в „Чудесата на св. Димитър“ по Рилския панегирик на Владислав Граматик от 1479 г.¹

TSIBRANSKA-KOSTOVA, M.: For some compound words in the Miracles of St. Demetrius, based on the Vladislav the Grammarian's Rila Panegyric of 1479. *Slavica Slovaca*, 59, 2024, No 2, pp. 266-276 (Bratislava).

The article analyses 45 compound words from the Slavonic translation of the Miracles of St. Demetrius of Thessalonica by John Stavrakius, originated in the 13th century. It has survived in only two known copies, both 15th-century autographs by the remarkable Balkan scribe Vladislav the Grammarian. The lexemes are considered in terms of word formation and semasiology, being distributed on a nest basis by recurrent components. The importance of the Greek original for the emergence of rare composite calques subordinated to the theme of miracles and their ideological messages is demonstrated. The collection is one of the most recent in its period of origin, reflecting the flexible adaptation of the cult of St. Demetrius to the new historical conditions of the Ottoman invasion.

Compound words, miracles of St. Demetrius, Rila Panegyric, slavonic translation

Св. Димитър от Солун (III в.) е един от най-почитаните светци на Балканите, оставил трайни следи във владетелската идеология, книжовната култура, изобразителното изкуство и в народната традиция на българите през вековете. Внушителната оригинална славянска и преводна книжнина в негова чест – панегирици, жития, мъчения, чудеса, отразява паметта за чудодейните подвизи на светеца покровител, която се съхранява и препредава в много широки времеви и пространствени граници.² Едно от първите славянски съчинения за него е Канонът за св. Димитър Солунски от архиепископ Методий, с което солунският чудотворец се превръща в патрон на великоморавската мисия. Образът му осъществява интеркултурно общуване между народи, идеи, представи за святост през Средновековието.

В гръцкото издание на 22-те чудеса на св. Димитър Солунски от Йоан Ставракий, създадени през XIII в., издателят – атонският монах Йоаким Ивирит, прави следното обобщение: „Рядко някой светец е свързвал паметта си толкова тясно със своята страна, както свети Димитър. Във всички обсади на Солун, във всички войни и вражески нападения срещу Солун, свети Димитър винаги се явява главен герой и само благодарение на неговата чудодейна намеса градът е спасен и защитен от страданията“.³ Не е случайно, че и двамата споменати автори, живели в различни епохи, но допринесли за съхранението на паметта за светеца, също са свързани с този град. Йоан Ставракий е бил дякон и хартофилак

* Prof. Mariyana Tsibranska-Kostova, Doctor of Philology, Department of History of Bulgarian Language, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences, 52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria. tzibran@abv.bg.

¹ Авторката изразява благодарност на Българската академия на науките във връзка с безвъзмездното финансиране на проект между БАН и Румънската академия.

² Обобщени данни за най-важните преводни и оригинални произведения в чест на св. Димитър Солунски могат да се намерят у Станкова, Р. – Малчев, Р. – Рангочев, К.: Св. Димитър Солунски. In: *Slavica Sanctorum*. <https://eslavsanct.net/viewobject.php?id=1175> (посетен на 16.01.2024 г.).

³ Ιβηρίτης, Ι.: Ἰωάννου Σταυρακίου λόγος εἰς τὰ θαῦματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. In: *Μακεδονικά*, 1940, 1, s. 332-333.

в църквата „Св. Димитър“ в Солун през последните десетилетия на XIII в. и е споделял интелектуалния климат на Палеологовия ренесанс, както сочат последните изследвания,⁴ а Й. Ивирит (1868–1941) е роден в околностите на планината Хортач (Хортиатис), в района на Солун. Градозащитната идея и лечителските функции ярко се открояват в култа към солунския чудотворец, когото и християнският, и народният календар на балканските народи прославят като покровител на земеделието, светец воин, великомъченик, а писмените източници още като **военачалникъ** (στρατάρχης), **градохранителъ** (πολιοῦχος), **двороповѣдникъ** (καλλίνικος), **солоуноу домовладика** (οἰκοδεσπότης), **мироточъць** (μυρορρός), **пастыроначалникъ** (ποιμενάρχης) и др. Той спасява от глад, отблъсква вражески нападения, освобождава пленници от затвора, лекува, ревностно пази реликвите му да не бъдат изнасяни от града отечество и да го защитават навеки. Родният му Солун се превръща в отправна и крайна точка за географско-пространствените измерения на неговите чудотворни подвизи, които кръстосват Дакия, Илирик, Византия, Атон, Индия, Кападокия, Африка. В тях са замесени различни народи от средновековния свят с тяхната материална култура, етнически названия и език, топонимия; изключително богати са на лексика, свързана със земеделието, войната и военното дело, устройството на раннохристиянския храм, църковната утвар и др.

Целта на настоящата статия е да се анализират отделни сложни думи, които се извличат като лексикални единици от преведените на книжовен български език Чудеса на св. Димитър от Йоан Ставракий според Рилския панегирик на Владислав Граматик от 1479 г.⁵ Лексемите ще бъдат разгледани в два аспекта: *словообразователен* чрез методите на компонентния анализ; *семасиологичен*, а именно тяхното информационно-познавателно значение и отнесеност към конкретни или абстрактни референти от повествованието и средновековната действителност. Всяка лексема се представя със своето гръцко съответствие според обнародвания византийски източник и се изследват аспекти на гръко-славянската преводаческа зависимост.

Сборникът на солунския хартофилакс Йоан Ставракий от XIII в. е послужил за превода на цикъл чудеса в южнославянската традиция. Този превод е запазен само в два преписа:

1. В Рилския панегирик на Владислав Граматик от 1479 г. (нататък *Рп*), ръкопис от Националният музей „Рилски манастир“ *НМРМ* 4/8, f. 223v–244v.⁶ Забележителният новоизведен сборник е автограф на дяк Владислав. Съдържа 111 творби от различни византийски автори. От него са обнародвани и изследвани малко на брой произведения, а извлечените езикови данни са още по-несистемни.⁷ Ето защо засега един от най-важните въпроси – каква е ролята на самия Владислав Граматик, дали той е компилатор, съставител или и преводач, не може получи категоричен отговор поради липса на целенасочени изследвания. Мнение, че именно дяк Владислав е превел Чудесата на св. Димитър от Йоан Ставракий, е изказвано в науката; едновременно с това съществува предположение, че той е поддържал връзки с молдовския манастир Нямец, където оцелява търновският масив от

⁴ Κουντουρα-Γαλακη, Ε.: Ἰωάννης Σταυράκιος: Ἕνας λόγιος στὴ Θεσσαλονίκη τῆς πρώτης Παλαιολόγειας ἐποχῆς. In: Byzantina Symmeikta, 2008, 16, s. 379-394.

⁵ Със специална благодарност към игумена на Рилската света обител архим. Евлогий и към цялото братство за възможността да се работи с дигитално копие на листове 223v–244v от Рилския панегирик от 1479 г. в манастирската сбирка.

⁶ Христова, Б.: Опис на ръкописите на Владислав Граматик. Велико Търново: ПИК, 1996, с. 64-109.

⁷ Изключение е дисертацията на К. Христова върху пет слова от *НМРМ* 4/8 с речник-индекс на сложните думи. Христова, К.: Редки сложни думи в шест слова за блага вест в Рилските сборници на Владислав Граматик и Мардарий Рилски. Речник-индекс. In: Филологически форум, 2018, IV, 2 (8), с. 55-72.

жития и похвални слова за светците, обобщени на календарен принцип в така наречената колекция „Студион“, и е възможно да е ползвал готов превод.⁸ Не е без значение фактът, че в *Pn* се съдържат още четири творби, посветени на солунския светец. За една от тях, Метафрастово Житие на св. Димитър с ограничено разпространение в календарните сборници, Кл. Иванова предполага, че е превод на самия Владислав и е свързано с Рилската книжовна школа.⁹ Тези изследователски търсения показват колко сложен засега остава отговорът на поставения въпрос, но и акцентират върху специфичния контекст на поява на Чудесата на Йоан Ставракий в българската и балканската книжовна традиция.

Частично издание на рилския препис на Чудесата прави В. Качановски, по собствени му думи при работа *de visu* в Рилския манастир. Той пропуска части от съдържанието или преразказва с бележки от типа „следуетъ ещё несколько строк разглагольствований“,¹⁰ което не позволява този източник да се използва за пълноценен филологически анализ въпреки безспорното му значение по темата.

2. Вторият препис се намира в ръкопис *ОР Вяз. Q. 279*, описван като Сборник със съчинения за Димитър Солунски от 80-те г. на XV в. в Руската национална библиотека (нататък само *Вяз*).¹¹ Това е още един автограф на Владислав Граматик. Творбите в този сборник изцяло са ориентирани около култа към св. Димитър. В него се съдържа, освен преводния цикъл от Йоан Ставракий (f. 29r–128v), Похвално слово за св. Димитър на Григорий Цамблак и Похвално слово за същия светец от Димитър Кантакузин. Цикълът се предхожда от две мъчения на св. Димитър до f. 29r. Следователно интересите на дяк Владислав към балканския светец никак не са случайни; те са обусловени от конкретната историческа действителност и поредната нужда от закрилата му срещу османската инвазия. Думите на Йоан Ставракий във финалния енкомиион за светеца са звучали с неподправена сила и актуалност само три десетилетия след завладяването на Константинопол от османците, напомняйки за ролята на християнската вяра в моменти на изпитания: *да ѿгъдѣмъ се ѿроуѣжи доводѣтъклии. да зацѣпимъ се въсьѿроуѣжествѣ ѿже въ хѣ чѣстыѣ вѣры. ѿце же ѿ кѣпѣа подвигнеть вражѣу намъ, съ радостію ѿкрыемъ ревра* (*Pn* 244r). Ръкописът вероятно произхожда от Рилския манастир. Цикълът чудеса за св. Димитър тук изглежда напълно идентичен с този в *НМРМ* 4/8, но този въпрос отново изисква по-подробна аргументация. В подкрепа на тази идентичност тук ще се привеждат отделни илюстративни примери.

Чудесата на св. Димитър са всепризнат извор за българската и балканската история както от предхристиянския период, така и от епохата на Латинската империя в Константинопол (1204–1261). Най-популярни от сборника на Йоан Ставракий стават две чудеса, които са известни единствено по неговите преписи. Първото разказва как светецът наказва Гаврил Радомир, син на цар Самуил и български владетел за кратко през 1014–1015 г. (18. слово в *Pn*, 14. в гръцки); второто е първостепенен източник за обсадата на Солун от цар

⁸ Tapkova-Zaimova, V. – Bojčeva, P.: Le logos de Jean Staurakios en l'honneur de Saint Démétrius et sa traduction bulgare attribuée à Vladislav le Grammaire. In: *Revue des études sud-est européennes*, 1997, 35, 3–4, с. 159–170.

⁹ Иванова, Кл.: Агиографски и панегирични произведения за св. Димитър Солунски в южнославянските календарни сборници. In: *Studia Balcanica*. 25. Византия–Балканите–Европа. Изследвания в чест на проф. В. Тъпкова-Займова. София, 2006, с. 374–375.

¹⁰ Качановский, В.: Славянский список описания чудес св. великомученика Димитрия Солунского, 1479 г. In: *Христианское чтение*, 1883, 1–2, с. 264.

¹¹ Христова, Б. – Загребин, В. – Енин, Г. – Шварц, Е.: Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке – Санкт-Петербург. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009, с. 195–198. Дигитализиран на <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyi-y-katalog?ab=053227FB-06B2-43D8-B9F4-AA34E8E4AD35>.

Калоян (1197–1207) и неговото убийство (27. слово в *Pn* и 21. в гръцки). И двете са привлекли отдавна вниманието на българската историческа наука. Те са издавани в новобългарски превод по гръцкия оригинал в т. 10 на ГИБИ.¹² Сюжетите на някои други слова от сборника на Йоан Ставракий са познати от по-рано възникнали сборници с *Miracula Sancti Demetri*. Хартофилакс Йоан събира и обобщава легендите за св. Димитър, възникнали до XIII в., но вече не от позициите на очевидец на събитията от VII–IX в., а като ги преразказва по-кратко и без редица детайли. Това се отразява на фактологията в разказите, но езикът му остава „интелектуална конструкция между реторична реч и разказ“.¹³ Въпреки че изданието от Й. Ивирит сборник на Ставракий не е възпроизведен по оригинал, а по препис от XIV в. от атонския манастир Ивирон, той е запазил чертите на авторския стил и това се е отразило върху безспорната сложност и реторичност на славянския превод. Самият Йоан Ставракий нарича своя език нехудожествен и нечленоразделен, детински (*ἄτεχνος, ψελλός*),¹⁴ за да спази установените норми за скромност на средновековния книжовник, а преводачът използва рядкото прилагателно *грьгоукивъ* ‘гъгив, гъргорещ’ (*Pn* 244r).¹⁵ Отец Й. Ивирит установява, че общо пет слова от сборника на Ставракий не са познати от предходни сборници. Освен посочените две за личности и събития от българската история, това са: чудо 10 (*Pn* 13) с Виталий от Света гора и мирото за мъченика; чудо 20 (*Pn* 26) за император Мануил I Комнин (1143–1180) и скъпоценната му алургида (*ἡ ἀλουργίς* ‘царска багреница, порфира’); последното гръцко чудо за мироточията от тялото на светеца по същество е панегирик. Така равностметката за съответствието между сборника на Йоан Ставракий и превода в *Pn* е 22 слова в гръцкия срещу 28 в славянския.

Прилагайки гнездовия принцип на оформление на анализирания материал, тук ще подложим на анализ редки сложни думи, които сигнираме според листа, на който се намират в *Pn*, и с уточнение от кое чудо се извличат според номерацията в славянския източник. От гръцкия източник се посочва само страницата по изданието на Й. Ивирит, за да не се усложнява възприемането, тъй като, както отбелязахме, номерацията на чудесата в гръцки и славянски не си съответства. *Pn* обаче следва текста на Йоан Ставракий, макар с различна сегментация, и е ярко доказателство за проникването на този по-късен сборник в книжнината на южните славяни.

1. Нека започнем с компонента *градъ-*,¹⁶ който отразява неразривната връзка между св. Димитър и родното му място. Няколко от най-разпространените в текста на Чудесата приложения към името на светеца са свързани с ревностната защита на неговото отечество. Многократно той е наречен *градолюбъць*, *φιλόπολις*, синоним е калката *отъчъстволубъць*, *φιλόπατρις*; *великѣи нашъ градожителъ*, *ὁ μέγας πολιοῦχος ἡμῶν*; *градохранителъ*, *πολιοῦχος* (*Pn* 229v, 238r, 241v и др.). Едновременно с това първият компонент

¹² Извори за българската история. Т. 22. Гръцки извори за българската история. Т. 10. София: Издателство на БАН, 1980, с. 127–128, с. 128–132; Чудото с Калоян по преписа в Рилския панегирик е обнародван като приложение от Златарски, В.: История на Българската държава през средните векове. Т. 3. Под. ред. на Д. Ангелов. София: Наука и изкуство, 1972, с. 581–587.

¹³ Ιβηρίτης, Ι.: Ιωάννου Σταυρακίου λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, с. d., s. 332–326.

¹⁴ Ιβηρίτης, Ι.: Ιωάννου Σταυρακίου λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, с. d., s. 332–375.

¹⁵ Лексемата *грьгоукивъ* се изписва по идентичен начин и във *Вяз.*, f. 126v (с консонантна асимилация от *грьгоутивъ*), срв. звукоподражателните *грьгря*, *гъгря*, *гъргоря* за гърлено, неблагозвучно говорене. Български етимологичен речник. Т.1. София: Издателство на БАН, 1971, с. 287, с. 298–299. На f. 244r в *Pn* се възстановява съществителното *грьгоутаниѣ*, *τά ψελλίσματα*.

¹⁶ При лематизиране се възстановява старобългарският облик на думите. Преписът на Владислав Граматик е издържан в нормите на ресавизма, т.е. безюсов, двуеров. При илюстративните примери се запазва оригиналното написание от *Pn*.

градъ- влиза в състава на лексеми, назоваващи разрушението на града. Става въпрос за *градоуничение*, *χαλασβολία* (*Pn* 230v; гр. 247), и *градоуничение*, *ἐλέπολις* (*Pn* 238r; гр. 362). Първата се извлича от 11. чудо за славянския княз Хацон, който подлага Солун на обсада по суша и море с такова множество воители, че преводачът предава ужаса на солуняни с метафоричния глагол *оуедѣвати* ‘вледенявам се, замръзвам’ (*Pn* 230v, *pas-sim*). Тя е точна калка на основата на омонима градъ като природно явление, градушка, и *βάλλω* ‘хвърлям, мятam, удряm’; употребена е метафорично за нападащото множество като градушка. Вторият композит *градоуничение* съответства по значение на термина от военното дело *ἐλέπολις* ‘градоразрушение’, при което втората мотивираща основа идва от глагола *уничавати* ‘разкъсвам, раздробявам на парчета, разбивам’.¹⁷ В 20. чудо разрушението на Солун е замислено от неназования водач на варварите славяни като всеобхватна атака с помощта на висока кула (*стѣпъкъ*, *προπύργιον*) и други бойни техники, сред които преводачът откроява устройството за мятане на камъни *праца* ‘прашка’: *нѣ въстѣетъ мѡѹжъ нѣкотѡрыи, въѣѣ помѣждѡу хоѹдѡжнѣшїи. и къ иѣзѡбрѣтѣнїю нѡвомоу градоуничїа, ꙗко сѣлѡ вѣсовѣнь. сѣи ѡвѣщаваеи се працоу състѣвити. ѣѡже градъ оѹдѡбнѣ пороѹшитъ.... стѣпъкъ състѣвити дрѣвѣнь, на колѣѣѣ, на высинѣ ꙗко сѣлѡ възвышамоу. двоѣкрѡвна же и троѣкрѡвна, на сѣмѣ оѹстроїти. зоѹвѣци же съвыше. и на стѣпѡу пропѣргїа повѣшати желѣзы ѡвезѣна. постѣвити же стрѣлце. и съ копїами, и працами, на хоѹдѡжествѡу* (*σφενδονήτης* – *пращѣникъ*; *працоу* състѣвити превежда така наречената *μηχανήμα* – *Pn* 238r, гр. 363).

2. Съобразно произхода на името си от гръцката богиня на земята и плодородието Деметра в народния календар светецът е почитан като земеделец, но този образ отсъства от наратива в чудесата. Тук той е представен като воин на кон, поразяващ с копие, като млад и красив младеж, като тежковъоръжен войник и др. образи, свързани с войнската му битност. Светецът дори притежава способността да руши оковите на затворници и да ги спасява от тъмница, приемайки техния вид. В *Pn* три лексеми застъпват словообразователния компонент *земли-*. Първата *неземлиемѣръць* се извлича от началната панегирична част, която съдържа както факти от живота на св. Димитър, така и енкомиионни фрагменти за прослава на светеца и неговия град. Тук Ставракий, в духа на възраждането на античната философия през Палеологовия ренесанс, използва перифраза, приписвана на Платоновската академия в Атина: *нѣ писано вѣ дрѣвѣи въ платѡнѣ оѹвѣ. никѡ да вънїдѣ неземлиемѣръць. ѣлико възмѡжно иже сѣнѣнаго хоѹдѡжества ѡного хѣрма, сѣнѣно мѣсто* // *μηδεις εισίτω αγεωμέτρητος* (*Pn* 224r; гр. 334), добавяйки „*μηδεις εισίτω μη καθαρὸς*“. Цитатът се свързва с идеята за справедливост и почтеност, за всеобхватно присъствие на доброто в пространството, олицетворявани от точната наука геометрия. Византийският автор гради словесен храм на подвизите на светеца и слушателят трябва да е достоен за него. Преводачът, от своя страна, образува покомпонентно съществително с необичайно отрицание, като използва утвърдената калка *землиемѣрїе*. Геометрията е сред четирите вида науки (*quadrivium*), основани на боравене с числа и множества, и заедно с граматиката, диалектиката и риториката съставлява седемте свободни изкуства.

¹⁷ Сравни *уничавати* ‘рана’ в старобългарски. Старобългарски речник. Т.2. София: Валентин Траянов, 2009, с. 627; за прякото значение в Български етимологичен речник. Т. 6. София, 2002, с. 362. За гръцките кореспонденти *A Greek-English Lexicon*. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Oxford, with revised supplement. Clarendon press, Oxford, 1996, s. 1970, s. 532.

Другите две лексеми са **землѣдѣльствовати** и **землѣдѣльць**. Само втората съответства на тематиката на 24. чудо, в което св. Димитър се явява на земеделец в едно село. Композитумът превежда гр. *γηρόνος* (*Pn* 239v; гр. 366). Еднокоренният глагол обаче не е точна калка от употребената гръцка словоформа. Той е свободен превод на изразителната метафора от увода на чудесата: *мѣнѣньскыи виногрѣ́а ѿ нѣгоже ѿже чюдѣсь нѣмь грѣздѣ на кѣждѣ днѣ плодѣтъ се, ꙗко мотѣкою моу҃сѣи҃номы҃мъ ѣзыкъ ѿ мѣслѣю, землѣдѣлѣствоваше, ...* Ἰσα σκαλίδι τῇ μουσοφορήτῳ γλώσση καὶ διανοίᾳ ἐφυτηκόμησαν (*Pn* 224v; гр. 336). **Землѣдѣльствовати** е най-общ смислов еквивалент на глагола *φυτηκόμειω* ‘отглеждам растения, градинарствам’, но може да се предположи, че с основната си сема ‘обработка на земя’ е близък до името на светеца, до неговия мъченически подвиг, сравнен с плодносно лозе, и в този смисъл употребата му има търсен ефект. В същото време отново в увода **садодѣлатель**, *φυτηκόμης*, е изразителна перифраза към Христос (*Pn* 225v, гр. 337) и така св. Димитър е извисен до най-високия ипостас на светостта. **Садодѣлатель** е известна лексема от Цамблаковия превод на Слово за Томина неделя от Григорий Богослов и от Словата за Благовещение от Григорий Нисийски в *Pn*, но за друго гръцко съответствие *φυτοურγός*.¹⁸

Използването на глаголните основи **дѣи-** или **дѣл-** за образуване на сложни думи е присъщо на преводача и може да се подкрепи с **влѣхводѣльствовати** срещу *μαντεύομαι* (*Pn* 231r, гр. 348), а субстантивът **влѣхва** е мотивираща дума за прилагателното **влѣховьнѣ**, което превежда най-общо *μαγικός* на различни места в текста. Сред груповите образувания с вербален втори компонент от посочените основи най-висока честота на употреба имат семантичните дублети **чюдодѣльство**, **чюдодѣльниѣ**—*θαυματοουργία*, използвани повсеместно. Едно интересно изключение е лексемата **пшеницѣдаѣниѣ**—*σιτοδεία* (*Pn* 229r, гр. 344): *ѿже ѿ пшеницѣдаѣнѣа ѿωсѣѣѣѣ съ прѣбоумножѣнѣмъ дивнѣише*—*ὁ δὲ καὶ τῆς σιτοδείας Ἰωσήφ ὑπερβαλλόντως θαυμασιώτερον*. *Σιτοδεία* се превежда като недостиг на храна, силен глад, бедствие от липса на зърно, но и като времето за зърнената реколта.¹⁹ Някои чудеса описват как светецът спасява жителите на Солун от глад при обсадите на варварите. Именно в такъв контекст преводачът се опитва покомпонентно да преведе композита (*σίτος* ‘жито’ и *ἐνδεία* ‘недостиг, липса, нужда’). Още по-изразително е сравнението с Йосиф от книга Битие, син на Яков, и неговата прозорливост за изхранването на израелския народ. Семантически то подпомага тълкуването на лексемата като осигуряване на жито, а не неговата липса.

3. Следващо семантично гнездо са композитите с компонент **люво-** като първа или втора съставка. Това са: **люводѣлѣдѣльнѣ**—*φιλάρετος* (*Pn* 238v, гр. 365); **лювокраситель**—*φιλόκοσμος* (*Pn* 240r, гр. 368); **лювомѣченикѣ**—*φιλομάρτυς* (*Pn* 229r, 238v, гр. 344, 365); **лювоотѣчьствьнѣ**—*φιλοπατρίδης* (*Pn* 235r, гр. 357); **лювопѣрѣкти сѣ**—*φιλονικέω* (*Pn* 235v, гр. 358); **лювохоу҃дожьнѣ**—*φιλοτέχνως* (*Pn* 238v, гр. 364); **лювослѣшатель**—*φιλάκροώμενος* (*Pn* 234r, гр. 354); **лювочѣльствовати**—*φιλοτεχνέω* (230r, гр. 346); **лювочѣстьнѣ**—*φιλοτίμως* (*Pn* 226v, гр. 339). Към тях следва да се добави еднократно употребеното непреведено определение към един от добродетелните мъже, спомогнали за въздигането на храма на мъченика в Солун: *ѿ нѣкогѣ моу҃жа, фѣлока́ла ѿ лювоѣнѣка. ѿ ѡвѣтѣли вѣти люводѣлѣдѣльнѣмъ ѿ вѣтѣвнѣмъ моу҃жемъ* // *πρὸς τινος ἀνδρὸς φιλοκάλου καὶ φιλομάρτυρος* (*Pn* 239r, гр. 365) в 23. чудо за излекуването на парализирания царски сановник във водния извор

¹⁸ Христова, К.: Редки сложни думи в шест слова за блага вест, с. d., с. 65; Спасова, М.: Сложните думи в съчиненията на Григорий Цамблак. Велико Търново: УИ, 1999, s. 164.

¹⁹ A Greek-English Lexicon. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott, c.d., s. 1602.

при манастира „Св. Димитър“ край града. Това е рядък случай на запазване на композит в оригиналния му вид на фона на калкирането на доста честите в самия гръцки оригинал сложни думи с първи елемент *φίλο-*. Неговият еквивалент *люво-* се поставя на първо място и това са най-честите образувания по гръцки образец, докато поставянето му на втора позиция е застъпено единично. Такъв е примерът с епитета *докролюбивъ* срещу *φιλόκαλος* към император Мануил Комнин в 27. чудо (*Pn* 240г, гр. 368). В групата има и троен композит: *люводовродѣтельнъ*–*φιλάρетος*. Той следва утвърден начин на превеждане на гръцката несложна дума *ἀρετή* с композит. Както е известно, в старобългарски това се постига с лексемата *доврочьстьъ*,²⁰ но най-жизнена остава незасвидетелстваната в класическите старобългарски паметници *довродѣтѣль*. Следователно може да се говори за излизане от рамките на строгия модел при превеждането на груповите образувания на *люво-* и за следване на вътрешноезикови словообразователни тенденции.

4. Чудесата на св. Димитър съчетават възхвалата и наратива, поради което разказите се отличават с динамика на действия и състояния. Композитният тип с вербален втори компонент от глаголната основа *носити* и начален субстантив е много добре представен. Репрезентантите могат да се поделят в следните подгрупи:

а) термини от военното дело: *копиеносиѣ* – *λοῦχοφόρημα* (*Pn* 225v, гр. 337); *копиеносънъ* – *λοῦχοφόρος* (*Pn* 225v, гр. 337); *копиеносъць* – *ἀκοντιστής* (*Pn* 241r, гр. 370); *мъченосънъ* – *ξιφηφόρος* (*Pn* 234v, гр. 355); *мъченосъць* – *ξιφηφόρος* (*Pn* 234г, гр. 355); *шлѣмоносъць* – *κορυνηφόρος* буквално ‘който носи боздуган’ (*Pn* 241r, гр. 370). Повечето се извличат от описанието на войската на цар Калоян и воеводата Манастиър: *шлѣмонόσци. цѣитници. прѣшници. кóпїенόсци. ѿ вѣсѣко ѿно рѣтнаго ѿплъчѣнїа ѿзѣбрѣтѣнїе* (*Pn* 241r). Концентрацията на подобни термини се дължи на факта, че темата за нападенията над Солун от славяни и други варвари силно доминира над останалите теми в сборниците с чудеса, за да се подчертае намесата на светеца градозащитник. Оттук произтича неговото присъствие във владетелската идеология. Той става покровител на движението на Асеновци за възстановяването на българското царство през третата четвърт на XII век след епохата на византийското владичество.

б) думи, чиито първи компонент се отнася към конкретен референт с благодатно въздействие: *мвроносънъ*–*μυροφόρος* (*Pn* 233v, гр. 353), най-чест епитет към раката с мощите на светеца, от която изтича непрестанно миро; синоним към същия обект *мвроприѣтънъ*–*μυροδόχος* (*Pn* 232г, гр. 350); *пшеницносънъ*–*σιτοφόρος* (*Pn* 229г, гр. 344), отнесен към една открояваща се тема – как светецът пренасочва корабите с жито към родния си град, за да осигури прехраната му.

в) думи, чиито първи компонент е употребен в метафорично значение: *водносънъ*–*ὕδρια*, *тѣс лоуикѣс ѿδρίας* (*Pn* 225г, гр. 336). Конкретният референт ведро, воден резервоар се отнася до словесното изобилие за възхвала на светеца; *дароносънъ* – *πομπικός* ‘тържествен, свързан с процесиите’ (*Pn* 231г, гр. 349) не е гръцка сложна дума, но преводачът използва израза *дароносънъ вѣходъ*, за да подчертае пищността при приносите за светеца в Солун дори по време на обсадите и плячкосванията на варварите; *моусоносънъ* – *μουσόφορος* ‘талантилив, който носи музата в себе си, вдъхновен’ (*Pn* 224v, гр. 336)²¹ отново е епитет към езика на прославата в уводната панегирична част на Чудесата; *цѣльконосънъ* – *ιαματοφόρος* (*Pn* 228v, гр. 344), епитет към раката на светеца, досегът с която носи изцеление.

²⁰ Цейтлин, Р. М.: Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв. София: Издателство на БАН, 1986, с. 242.

²¹ Изписано по еднакъв начин във *Вяз.*, f. 33v.

5. Описанието на вражеските нападения над Солун води до висока честота на употреба на лексеми, означаващи многочисленост. Как се съчетават те, свидетелства следната фраза, в която синонимно се натрупват числителни: **тѣсоуѣ ѿ шоуѣ, тѣмы ѿ дѣсноую** (*Pn* 231r). Още в старобългарски **тѣма** може да бъде съществително, субстантивирано прилагателно и числително, но винаги основната сема е ‘огромно количество, хиляди, с хиляди’, гр. *μυρίος*.²² Две сложни думи калкират гръцкия модел: **тѣмоглавѣнъ** – *μυριοκέφαλος* и **тѣмночислѣнъ** – *μυριάρθμος* в Чудото с Калоян (*Pn* 241r, гр. 369–370). Този композитен модел не е сред най-разпространените в старобългарската книжнина. В превода на съвременен български език думите са предадени с епитети, част от съчетанията *многоглава хидра* и *многочислена войска*.²³ Въпреки че от съвременна гледна точка техни синоними са образуваните с първи елемент наречията *много-*, двете лексеми остават силно експресивен начин за описание на враговете на втория имперски град, на фона на които закрилата на светеца изпъква още повече.

6. Накрая ще се спрем на отделни единични композити, които допринасят за реторичността на изказа и енкомийното звучене на чудесата. Те се отнасят към различни понятия и явления от наративите.

Окръгломантинъ – *κυκλωμαντινός*: **и оуѣ ѿ ѿниѣскоую хламидоу, иже глѣтъ се ѿкроугломантїа и съ поасѣ възѣмъ, поута ѿмилѣтъ се** (*Pn* 226v, гр. 339). Докато другият споменат атрибут на светеца, а именно неговата хламида, *χλαμύς*, е запазен непреведен като термин в облеклото, тук отново е налице калка хибрид, в която непреведена остава само втората съставка на гръцката сложна дума. Връхното покривало за глава е символ на монашеството и на духовния щит, с който се огражда отдаденият на Христос. Подобни примери разкриват разнообразните преводачески решения при сложните думи.

Гъставоцѣлитель (*Pn* 239v; гр. 366, буквално ‘който изцелява целокупно частите на човешкото тяло’) съответства на прозвището на светеца *Ἀρμουγένης*. В чудо 23. той го получава заради излекуването на един парализиран царски сановник във водния извор при манастира „Св. Димитър“ край града. Приложението към името на светеца е преведено **прѣпрѣсто нарицати се гъставоцѣлитель ѿникъ** (*Pn* 239v; гр. 366). Това не е калка, а едно от най-оригиналните семантични съответствия на преводача, за да се отразят двата компонента в прозвището, а именно съединяване, възстановяване на частите, възвръщане към първоначалното състояние на цялост и здраве. Тук е мястото да се отбележи, че епитетите, приложенията, прозвищата и перифразите към св. Димитър са изключително богати и съответстват на реторичността на изложението,²⁴ но най-много се отнасят до неговата любов към града отечество и защитата му от всякакви бедствия. Този аспект с политически и идеологически привкус гъвкаво се е приспособявал към промяната в историческите условия.

Тѣскнонаоученьнѣи: иже моегѣ тѣскнонаоучѣнаго ѣзыка, τὰ τῆς ἐμῆς στενομύθου μουσῆς καὶ γλώττης (*Pn* 224v; гр. 335 в уводната похвала). Епитетът ‘тесноречив, ненаучен на изкуството на словесната муза’ не е точна калка, но превежда по смисъл израза, в който се съчетават три смислови ядра: *στενός* ‘тесен’, *μῦθος* ‘реч, дума’, *μοῦσα* ‘муза’. Вариантът

²² Старобългарски речник. Т.2. София: Валентин Траянов, 2009, с. 997-998.

²³ Извори за българската история. Т.22. Гръцки извори за българската история. Т. 10. София: Издателство на БАН, 1980, с. 129-130.

²⁴ Този аспект въз основа на различни реторични произведения, между които сборниците с чудеса за св. Димитър, е изследван от Τσιαπλές, Γ. Β.: Πολιорκίαις καὶ αλώσεις στα βυζαντινὰ ρητορικά καὶ ἀγιολογικά κείμενα. PhD diss., Aristotle University of Thessaloniki, 2014, р. 74, р. 94: σωσίπολις ‘защитник на града’, σωσίπατρος ‘спасител на баща си, отечеството’, φιλοκτίμων ‘състрадателен’ и др. Те свидетелстват за особената връзка между светеца и жителите на втория град на Византийската империя.

тѣсѣньѣ вѣм. тѣсѣньѣ се изписва по този начин и в двата известни преписа на Чудесата и е засвидетелстван в преписи на съчинения от XV в. и в днешните диалекти.

Цѣлоуѣдѣньѣ – ἁρτιμελής (*Pn* 226r, гр. 338) отново развива темата за лечителските способности на св. Димитър, който възвръща здравето и телесната цялост на епарха на Дакия в 1. чудо. В този случай може да се говори за калка, доколкото се предават пословно двете съставки ἁρτι ‘съвсем, изцяло’ и μέλος ‘телесен член’.

Жѣзѡхраниѣтель – δεσμοφύλαξ ‘тъмничар, пазач на пленници и затворници’ (*Pn* 235r, гр. 356) се опира на самия гръцки композит. Среща се еднократно в 16. слово за подвизите на св. Димитър като спасител на пленници и затворници, назовани с лексемата жѣзѡхраниѣть. Мотивиращата основа е известна още от старобългарската книжнина.²⁵

Извличането в пълнота на всички сложни думи от изследвания текст, естествено, не може да бъде цел на тази публикация, още повече че досега пълният славянският превод на Чудесата на св. Димитър от Йоан Ставракий не е издаван. Не са установени взаимоотношенията между използвания гръцки протограф и славянския превод.²⁶ Независимо от това може да се твърди, че славянският превод следва доста точно гръцкия текст, а преводачът проявява висока култура на превеждане и отлично владение на гръцки. Това обяснява големия процент сложни думи калки, граматическите архаизми, усложнения тежък синтаксис. Наличието на редки сложни думи се дължи на спецификата на гръцкия оригинал. Гръцката реторична проза и омилетика продължава да захранва книжовния език с лексика от високия регистър. Някои лексеми остават единични образувания, семантично натоварени да предадат тематичното разнообразие и идейните послания на оригинала. Проличава личното творчество на все още неустановения със сигурност преводач. Той използва утвърдени словообразователни модели и ги допълва с нови представители. Преобладават образувания със съединителна гласна и познати структурни компоненти. Приведените сложни думи свидетелстват за: езиковото богатство на новите южнославянски преводи през XV в. в контекста на османското завоевание на Балканите; приемствеността с традициите на Търновската книжовна школа, чиито норми дяк Владислав следва; връзките на южнославянските книжовници с Атон в условията на утвърждаване на православията пред чуждоверската инвазия. Географско-културният ареал на Солун и Света гора се очертава една от зоните за разпространение на гръцкия сборник на Йоан Ставракий, в която се съхраняват и възпроизвеждат най-важните опорни точки на култа към св. Димитър и гъвкаво се приспособяват към новите исторически условия.²⁷

²⁵ Старобългарски речник. Т.2. София: Валентин Траянов, 2009, с. 1278-1279.

²⁶ Работни наблюдения по този въпрос са изложени другаде, вж. Билярски, Ив. – Цибранска-Костова, М.: Чудесата на св. Димитър от солунския хартофилак Йоан Ставракий в южнославянската традиция: предварителни бележки (под печат).

²⁷ В приложение предлагаме сравнителна таблица на анализирани лексеми в статията спрямо творчеството на Патриарх Евтимий по Речник на Патриарх Евтимий. Т. 1–2. София: УИ, 2019, 2020 и Григорий Цамблак по Спасова, М.: Сложните думи в съчиненията на Григорий Цамблак, с. d., както и по изследваните преводни слова в *Pn* от други византийски автори според разработката на Христова, К.: От Благовестие към Благовещение. Шест слова за блага вест в Рилските сборници на Владислав Граматик и Мардарий Рилски. Автореферат. София: СУ „Св. Климент Охридски“, 2018, с. 18-24. Отбелязва се наличие + и отсъствие –; знакът –* показва, че липсва идентична, но е налице сродна сложна дума от друга част на речта. Най-много съответствия – 6 идентични и 6 сродни думи, се откриват у Григорий Цамблак, което би следвало да е във връзка с факта, че Владислав Граматик „е единственият книжовник, който популяризира творчеството на Григорий Цамблак в българската книжнина“ – Христова, Б.: Опис на ръкописите на Владислав Граматик. Велико Търново: ПИК, 1996, с. 87.

Чудеса	Патриарх Евтимий	Григорий Цамблак	<i>Pn</i> слова
вѣхъводѣствовати	—	—	—
водоносѣ	—	+	—
градодожитель	—	—	—
градолюбѣцѣ	—	—	—
градометаниѣ	—	—	—
градорѣваніѣ	—	—	—
градохранитель	—	—	—
дароносѣнѣ	—*	—*	—*
добролюбивѣ	—	—	—*
земледѣлствовати	—	—	—
земледѣлѣцѣ	—	+	—
копиѣносіѣ	—	—	—
копиѣносѣнѣ	—	—	—
копиѣносѣцѣ	—	+	—
любодобродѣтеленѣ	—	+	—
любокраситель	—	—	—
любомѣченикѣ	—	—	—
любоотѣчѣствѣнѣ	—	—	—
любопѣрѣти сѣ	—*	+	—
любохѣдожѣнѣ	—	—	—
любослѣшатѣлѣ	—	—	+
любочѣствовати	—*	—*	—*
любочѣствѣнѣ	—*	—*	—*
моуѣсоносѣнѣ	—	—	—
мѣченосѣнѣ	—	—	—
мѣченосѣнѣ	—*	—*	—*
мѣроносѣнѣ	—	—	—*
мѣропріѣтѣнѣ	—	—	—
неземлемѣрѣцѣ	—	—	—
окрѣгломантіѣ	—	—	—
отѣчѣстволюбѣцѣ	—	—	—
пшеницѣданіѣ	—	—	—
пшеницѣносѣнѣ	—	—	—
садодѣлатѣлѣ	—	+	+
сѣставоцѣлитель	—	—	—
тѣмоглавѣнѣ	—	—	—
тѣмочислѣнѣ	—	—	—
тѣскнонаоуѣченѣнѣи	—	—	—
филокалѣс	—	—	—
цѣлѣвноносѣнѣ	—	—	—
цѣлооуѣдѣнѣ	—	—	—
чюдодѣство	—*	—*	+
чюдодѣланиѣ	—*	—*	—*
шлѣмоносѣцѣ	—	—	—
жздохранитель	—	—	—

О некоторых сложных словах в „Чудесах св. Димитрия“ на основе Рильского панегирика Владислава Грамматика 1479 г.

Марияна Цибранска-Костова

В статье анализируются 45 сложных слов из славянского перевода „Чудес св. Димитрия“, выполненного фессалоникийским хартофилаксом Иоанном Ставракисом, жившим в конце XIII века. Греческий оригинал был опубликован в 1940 году по афонской рукописи монахом Святой горы Иоакимом Ивиритом. Неизвестно, кем и когда был сделан славянский перевод этого сочинения. Он сохранился только в двух известных копиях, оба автографа XV века выполнены известным балканским книжником Владиславом Грамматиком. Одна из рукописей – Рильский панегирик 1479 г. – находится в хранилище Рильского монастыря (НМРМ 4/8, лл. 223b-244b), другая, которая содержит только сочинения о святом – в Российской национальной библиотеке в Санкт-Петербурге (ОР Вяз. Q. 279, лл. 29a-128b). Лексемы рассматриваются словообразовательно и семасиологически, распределяясь по повторяющемуся компоненту на гнездовой основе. Доказывается важность греческого оригинала для появления редких сложных слов в результате калькирования, которые подчинены тематике чудес и их идеологическим посланиям. Сборник является одним из наиболее поздних образцов и отражает гибкую адаптацию культа св. Димитрия к изменившимся историческим условиям в результате завоевания турками-османами стран Балканского полуострова. Комментируется роль Владислава Грамматика и связи южнославянских книжников с Афоном. Образ св. Димитрия, а также разнообразная риторическая литература о нем, способствовали межкультурной коммуникации между народами, идеями и представлениями о святости в Средние века.